

TOMISA Ilona

PATRONA HUNGARIÆ ÁBRÁZOLÁSOK A 16–17. SZÁZADI
FŐÚRI HADIZÁSZLÓKON

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A FRAKNÓI VÁRMÚZEUM
ZÁSZLÓGYŰJTEMÉNYÉNEK ZÁSZLÓIRA ESTERHÁZY PÁL NÁDOR IDEJÉBŐL
(1635–1713)¹

„Musa! Te, ki nem rothadó zöld laurusbul
Viseled koszorudat, sem gyöngé ágbul,
Hanem fényes mennyei szent csillagokbul,
Van kötve koronád holdbol és szép napbul;

Te ki szüz Anya vagy, és szülted Uradat,
Az ki örökkén volt, s imádod fiadat
Ugy mint Istenedet és nagy monárchádat:
Szentséges Királyné! Hivom irgalmadat [...]”
(ZRINYI, 1663, 3–4. ének)

A fraknói² vár és a rajta lengő zászló ma is idézi a múlt szellemét (1–2. kép).

1. kép Esterházy-zászló
a fraknói vár fokán.

2. kép Fraknó vára.

¹ Esterházy Privatstiftung Schatzkammer, Schloss Esterházy. Itt mondok köszönetet Mag. Dr. Florian Thaddäus Bayer úrnak, a nekem nyújtott értékes segítségéért.

² A szövegben előforduló helynevek mai átírását a helynévmutatóban közöljük.

Nemzeti jelképeink – köztük zászlóink – története igen fordulatosan alakult az elmúlt évszázadok során. Különösen igaz ez a hadizászlóinkon megjelenő világi és vallási szimbólumokra, s azok gazdag változataira, amelyek jelentése oly sokszor összekapcsolódott hazánk valamely történelmi sorsfordulójával. Jelen írásunkban ennek a sorsfordító korszaknak egy fontos részletét mutatjuk be, a 16–17. századi főúri hadizászlókon megjelenített szimbólumok értelmezésével, különös figyelemmel az e korban gyakori Mária-ábrázolásokra, valamint azok eszmei-történeti hátterére.

Ahhoz, hogy megértsük a „Patrona Hungariae” ábrázolások jelentőségét, röviden át kell tekintenünk a korabeli magyarországi hadviselés alakulását, és a hadizászlók formai, tartalmi változásait.

1664. augusztus 1-én Esterházy Pál a következőkről értesíti feleségét: „Örömet érteném, mint légy édes Atyámfia, kérlek tudósíts felőle. Mi ma megindulunk Sz. Godhárd felé, azt kezdette vinni az Török, egyáltalában meg akar ütközni velünk, ha által jöhet az Rábán. Az Istenért édesem, imádkoztass mindenütt, az hol lehet.” Majd 6-án ezt írja: „Mi Istennek hálá jól járánk, ma negyed napja által jött mintegy tizenötezer török, megütötte az német táborn, s vágott le kétezerig benne, úgy annyira, hogy a császár hada immár szaladott, hanem a francziák oldalról megütötték a törököt, kihez képest hátat adott, azután megfordult a császár hada is, úgy, hogy a tízezer törökben nem sok ment el. Immár a fővezér is futott. Ha német uram jól akarta volna a dolgot, vége lesz vala most a hadnak. Isten veled. Sz.-Godhárdi tábor 6. Aug. 1664.” (Esterházy Pál családi levelei a Kismartoni Hercegi Főlevéltárban. MERÉNYI – BUBICS, 1895, 189.).

Egy nappal később kelt levelében már arról értesülünk, hogy a nádor élete is veszélyben forgott: „tegnap ebéd után mentem vala a törökök felé. Mint jártunk a pósta meg tudja mondani. Egyébíránt magam is veszedelemben voltam, mert háromszor is csaknem meglúttak, de Isten mégis megtartott. Isten áldjon meg édesem! Csákáni mezőn 7. Aug. 1664.” (MERÉNYI – BUBICS, 1895, 189.)

A nagyfalvi katolikus plébániatemplom mennyezeti freskóján megörökített – a nádor által érzékletesen ecsetelt – csatajelenet (3. kép)³ a nevezetes 1664-es szentgotthárdi ütközetnek állít emléket, amely éppen a falutól nem messze zajlott. A jelenet központi alakja egy kardot a magasba emelő lovas, mellette a zászlóvivő lovas, kezében egy vörös színű, magyar címeres, fannonos⁴ zászlóval, tulajdonképpen korszakunk jelképes figurája,⁵ hiszen

³ A külön nem hivatkozott fényképek saját felvételeink 2008-ból.

⁴ A fannon a zászló szövetéből kialakított, egy vagy több, rövidebb vagy hosszabb szalag; a freskón a zászló felső és alsó élében elnyújtott csúcsban végződik. A 16–17. századi hadizászlók jó része egyszínűvé válik és fecskefarokban végződik. A képet 1912-ben festette Josef Rösch.

⁵ Ugyanez a képtípus látható a sárvári Nádasdy-vár lovagtermének mennyezetén, Pápa

3. kép Szentgotthárdi csatajelenetet ábrázoló freskó.

1526-ot, a mohácsi csatavesztést követően nemcsak az ország szakadt három részre, de az egységes magyar hadsereg és honvédelem is megszűnt. A hadviselés addig a királyi seregekből, valamint a megyei csapatok, zászlósurak bandériumaiból állott, s ezekhez csatlakoztak még az erdélyi vajda és a bánok tiszti bandériumai. Mohács után Erdély külön vált, a királyi Magyarországon és a hódoltsági részekben pedig a haza védelme a királyi seregeken kívül jórészt végvárakba és magánvárakba szorult vissza, királyi részről többnyire akadozva fizetett idegen zsoldosokkal, részben a várúr magánhadseregével megerősítve. Főuraink, így többek közt a Nádasdyak, Batthyányak, Zrínyiek, Esterházyak, jelentősen növelték katonáik számát, Esterházy Miklós ezernél is több fegyverest tartott végváraiban (KUMOROVITZ, 1954, 33.). Fontos megjegyeznünk, hogy a magyar végvárak katonaságának szervezete, nyelve és zászlója magyar volt. Ezt még Bécsben is természetesnek tartották, és a 17. század végéig ezen nem is változtattak (TAKÁTS, 1931, 49–65.; TOMISA, 1998a, 15–20.).

A magánvárakban természetesen nemcsak a katonaság ellátásáról, hanem a csapatzászlók⁶ készítéséről is a várúrnak kellett gondoskodnia. A zászló a ma-

1597-es visszavételét ábrázoló freskón, ahol egy fehér lovon ülő, vörös bársony mentés vitéz emeli győzelemre kardját, s mellette egy másik lovas vörös fannonos zászlót tart a kezében.

⁶ A zászló és a lobogó két különböző tárgy volt: lobogónak a lovasok és a gyalogosok kopjáján lévő kis zászlócskát tartották. Lobogó tehát minden magyar katona kopjáján volt, amíg a kopját a puskával föl nem cserélték (TAKÁTS, 1931, 49.).

gyar hadviselésben igen fontos szerepet játszott. Nélküle nem lehetett harcba indulni, hadat fogadni. „Zászlót emelni és zsoldot megkiáltatni” a „hadfogadás” jele volt, a zászló alá állást egyenértékűnek tartották a vitézek közé szegődéssel. A zászlók kibontása és „megeresztése” a harcba indulást jelentette. A „zászló letevését” a vitézi élet befejezésének tartották. A zászló elvesztése a katonák szemében a legnagyobb szégyen volt, s ha ilyen előfordult, az „egész sereget renden megkiáltották”. Viszont nagy hőstettnak számított az ellenség zászlajának megszerzése. Aki török zászlót foglalt, arról azt mondták, hogy a „vitézi próbát megállotta”. Az ellenségtől zsákmányolt zászlókat általában Bécsbe kellett szállítani, s a császár azokat vagy ott tartotta, vagy a birodalmi városoknak, s más előkelő híveinek adományozta. Ennek ellenére a 16–17. századi várkapitányok javainak összeírásában is mindig találni török zászlókat.⁷

A korabeli magyar hadseregben háromféle zászlót különböztettek meg: a főzászlót, a közzászlót és a lobogót. Minden magyar főkapitány – s amennyiben a főkapitány német volt, úgy annak magyar helyettese – a kinevezésekor magyar főzászlót és seregdobot kapott, míg a kinevezett lovas- és gyalogkapitányoknak közzászló járt. Az ilyen közzászló alatt szolgáló hadat zászlóaljának nevezték, magát a hadsereget pedig (amelyben mindenféle fegyvernem együtt volt) dandárnak hívták (TAKÁTS, 1931, 50.).

A magyar főzászlók mindig királyszínűek (vörösek) voltak, e zászlók többnyire finom szövethől („tafotából”, selyem damasztból) készültek, és arany rojttal, valamint bojttal voltak díszítve.⁸ A főzászló egyik oldalára általában a főúr/főkapitány címere és jelmondata volt festve vagy hímezve, a másik oldalára pedig Mária a kis Jézussal, vagy pedig a magyar címer. 1556-ban Zrínyi Miklós és Nádasdy Ferenc megakadályozták a törökök átkelését a Rinya folyón (Somogy m.). Nádasdy csapatai élén a királyi hadizászlóval indult harcba. Ezeken a zászlókon bíbor alapon arannyal díszített kiterjesztett szárnyú sas volt látható. 1566-ban Szigetvárnál a Dunántúli Főkapitányság zászlaját lobogtatták, amelynek egyik oldalán a király címere (Habsburg), a másik oldalán pedig a magyar címer díszlett (HOLUB, 1909, 87.).⁹ 1623-ból őriznek a Magyar Nemzeti Múzeumban egy ezredzászlót, amelynek előlapján Mária látható, lábánál a magyar kiscímerrel, a hátlapját fölirat és sasos címer díszíti¹⁰ (KUMOROVITZ, 1954, 35.).

⁷ Számos példát lehetne erre sorolni, így pl. mikor 1580-ban Batthyány Boldizsár, Zrínyi György és Nádasdy Ferenc szétverték a pozsegi bég seregét, bevett szokás szerint a lefoglalt török zászlókat Bécsbe küldték a királynak (TAKÁTS, 1931, 50.).

⁸ A főzászlókat seregzászlóknak, vagy egyszerűen bandériumoknak is hívták (KUMOROVITZ, 1954, 34.).

⁹ A Fraknoi Vármúzeum Zászlógyűjteményében lévő korabeli csapatzászlók is hasonló módon készültek.

¹⁰ A Magyar Nemzeti Múzeum 1948-as kiállításán is bemutatták ezt a zászlót.

Szapolyai Jánosnak külön zászlói voltak. 1528-ban a mezőkeresztesi csata után arannyal díszített bíbor színű királyi zászlókat is zsákmányoltak tőlük (ISTVÁNNFFY, XVII, 318.). A Drezdai Kódexben megörökített zászlóképek között több erdélyi főnemesi hadizászlót láthatunk, amelyeket az 1601-es goroszlói csata után a császáriak zsákmányoltak. Köztük Báthory Zsigmond fejedelem háromféle változatban is meglévő címeres zászlait: kék alapon, arany szegélylyel, benne sárkányfoggal, vörös alapon fehér sárkányfoggal, valamint vörös-fehér vágásos zászlón vörös sárkányfoggal. Rákóczi Zsigmond zászlájának alapszíne sárga, három csúcsban végződik, rajta vörös négyszögben a koronás sas látható, koszorúval övezett keretben, S[igismundus] R[akoczi] betűkkel. Székely Mózes zászlaja kék alapon fehér sáv, benne Z[ekel] M[oses] betűkkel. Megtalálhatjuk még a bethleni Bethlenek zászlaját sárga alapon a koronás fehér kígyóval (MIKA, 1893, 9–12.).

Kumorovitz L. Bernát kutatásai alapján úgy vélte, hogy 1526-ból való az egyetlen állítólag eredeti középkori¹¹ magyar hadizászló, Tomori Pál zászlaja, amelyet Istvánffy Miklós leírása szerint az ütközetben Drágffy János tartott (ISTVÁNNFFY, 1622, VIII. 127.). Világoskék selyemből készült, előlapján Szűz Mária himzett alakjával (1500 körüli himzés), hátlapján a magyar címerrel.¹²

Véleményünk szerint a németújvári Batthyány-vár állandó kiállításán látható „mohácsi zászlódarab” (4–5. kép) – bár hiányos – szintén az ezen időszakból való hadizászlóknak egyik ritka szép példánya, anyaga vörös damaszt, arany- és ezüstszálas himzéssel, amelynek előlapjára az arany sugarak által körülvett „Patrona Hungariæ” alakja került, haján vékony fátyol látható, felette töredékes felirat: „[...] [MA]RIA PATRONA H[UNGARIÆ][...]”. Bal karjával a félig ülő kis Jézust karolja át, a kis Jézus jobb kezével áldást int, baljában pedig méreteihez képest nagy ezüst gömböt tart. Fölöttük a teljes képet lefedő Magyar Szent Korona látható (amit a hiányzó részleten feltehetően angyalok tartottak) (4. kép). A Máriás zászló hátlapján pedig Magyarország címerét látjuk ugyancsak töredékes felirattal: „[...] [D]EUS ET CAE [SAR]” (5. kép). Az ezüstszál az évszázadok során a címeren feketére oxidálódott, eredeti színe ezüst-fehér volt. E zászlóról a családi hagyomány azt tartja, hogy egyik ősük, Batthyány Ferenc a derekára csavarva menekítette ki a mohácsi csatamezőről.¹³

A zászlón szereplő Madonna előképének tekinthető az úgynevezett „Báthory Madonna” dombormű alakja (1526), amihez hasonló típusú képeket vélemény-

¹¹ A mai korszakolás szerint kora újkori.

¹² A zászló a Magyar Nemzeti Múzeum 1948-as kiállításán volt látható. Megfelelően átalakítva még a 18. században is használták (KUMOROVITZ, 1954, 30.).

¹³ A németújvári Batthyány-vár állandó kiállításán olvasható a kiállított anyag alatt. Istvánffy Miklós is megemlékezik Batthyány Ferencről, és a mohácsi csatában játszott szerepéről (ISTVÁNNFFY, 1622, VII. 106., 107.).

4. kép Mohácsi zászló előlap-részlet.

5. kép Mohácsi zászló hátlap-részlet.

nyünk szerint a zászlófestők is mintaképül használhattak.¹⁴ (6. kép) A dombormű és a zászlókép között több hasonlóság is felfedezhető. Mária ugyan ellentétes oldalán, de hasonló módon tartja a félig álló kis Jézust, akinek kéztartása is hasonló és ugyanúgy nagy méretű gömböt tart a bal kezében. Mária a fátylát bal kezével hasonlóan fogja, mint a zászlóképen a köpenyét, és mindkettejük fölött a koronát angyalok tartják.

A magyar zászlókat, s köztük a főzászlókat is – Takáts Sándor kutatásai szerint – magyar szabók készítették Bécsben.¹⁵ Ugyanakkor működtek magyar-

¹⁴ A dombormű a Magyar Nemzeti Galériában van kiállítva, felirata: „ORA PRO NOBIS SANCTA DEI GENITRIX VIRGO MARIA PAX IN GREDIENTIBUS EGREGIVM HOC OPUS FIERI ANDREAS FILIUS ANDREE DE BATHOR”. Balogh Jolán magyar mester munkájának tartja. A Madonna dombormű mestere firenzei típusú Madonna-kompozíciót vett mintaképül művéhez. A sokféle változatból arra következtethetünk, hogy ennek a típusnak valamilyen példánya Magyarországra is eljutott, amelyet Báthory szobrásza mintául használhatott (BALOGH, 2000, 93–95.).

¹⁵ Egy korabeli leírás szerint a kanizsai és a báni katonák számára 1640-ben készített két főzászló és egy birodalmi zászló egyenként négy és fél rőf hosszú, három rőf széles volt, és a két főzászló vörös damasztból készült. A birodalmi zászló pedig fehér színű volt, az egyik oldalán Máriával és a kis Jézussal, a másik oldalára a császári címer és egy nagy F betű (Ferdinánd) volt festve. A festő – Caspar Della udvari festő – e három zászló elkészítéséért 156 Ft-ot kapott, a magyar szabó 113 Ft-ot, a zsinórkészítő pedig 32 Ft-ot (TAKÁTS, 1931, 51.).

6. kép Báthory Madonna.

országi városi mesterek is, akik arisztokraták és polgárok megrendelésére (köztük országos, világi, katonai főméltóságoknak) egyaránt készítettek különféle zászlókat, magyar országzászlókat, illetve főkapitányok számára hadizászlókat.¹⁶

A városi mestereken kívül kolostorokban, plébániákon, valamint nemesi udvarházakban szintén foglalkoztattak zászlófestőket. Ismereteink szerint a csíksomlyói ferences kolostornak messze földön híres volt Kassáról való zászlófestője, akinek neve sajnos feledésbe merült.¹⁷ Olyan esetről is tudunk, amikor maga a lelkész rendelkezett ilyen művészi képességgel. A baróti plébánia protocollumába 1680-ban ezt jegyezte föl a plébános: „Anno

1680 szerzetem [szereztem] én Pat[er] Ebeczki Pál Egy Boldogságos Szűz Mária képpét (sic!) a' kinek a' karian [karján] édes Jesus vagyon írva” (SÁVAI, 2001, 158.).

A ránk maradt adatok alapján a 16–17. századi magyar főúri hadizászlók rendkívül változatosak voltak, különféle képekkel, színes feliratokkal, családi címerekkel díszítve. Minden zászlóaljnak (ezrednek, ezen belül az egyes századoknak) más-más színű zászlaja volt, amelyre azért volt szükség, hogy az egyes alakulatokat meg lehessen különböztetni. Általánosan használt színek: fehér, kék, zöld, vörös, sárga, zöld-sárga, kék-vörös, vörös-fehér, vörös-zöld, sőt akadt háromszínű is: sárga-vörös-kék, vörös-sárga-kék. Erdélyben a 17. században a vörös-fehér, vörös-kék, vörös-fehér-zöld volt használatban. A vörös és

¹⁶ „A három részre szakadt ország kulturális kapcsolatainak szép példája, amikor III. Ferdinánd 1625-ös soproni koronázásának zászlait ugyanaz a kassai festő – David Bröckl – készítette, aki egyszerre dolgozott a magyar királynak és az éppen ott tartózkodó Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek” (PÁLFFY, 2010, 32–33.).

¹⁷ 1689-ben Perényi Pál a váradi csatában elesett testvére halotti zászlaját rendeli meg a somlyói ferencesek „képírójánál” (TOMISA, 1998a, 259–265.).

fehér melletti harmadik nemzeti szín a zöld, amelynek eredetére több elmélet is született. Egyes kutatók úgy vélik, hogy a középkor végén a függőpecsétek színórzatán használt zöld színből is eredhet, elfogadottabb azonban, hogy a címerben használt hármashalom zöldjéből került át a nemzeti színek közé. A három szín együttes ábrázolására az első példa 1557-ből való, egy tornaképen a magyar szereplő dobzászlóján, takaróján és tolldíszén (Cs. KOTTRA, 1996, 213.). Az ország három részre szakadása után a királyi zászló a királyi területeken a Habsburg uralkodói zászló lett. Azonban annak ellenére, hogy Magyarország 1526 után a Habsburg Birodalom egyik tartományává vált, királyi hadizászlóink továbbra is vörös színűek maradtak, még ha Habsburg címerelemet is hordoztak. Erdélyben pedig a fejedelem mindig a saját családi címerét használta zászlaján. A korszakunkbeli Esterházy zászlók közül az egyik 1683-as fehér színű, tehát ezred, vagy főzászló lehetett (SZENDREY, 1896, 385.).

A 16. századi magyar hadizászlókon nem volt általános a piros-fehér-zöld szín együttes használata, azonban a könnyűlovasság, s a királyi gyalogság kopjájának nyele és a rajta lévő lobogó is piros-fehér-zöld színű volt, és ez a szín megmaradt addig, amíg a csapatok a kopját a puskával fel nem cserélték. A kopjakon lévő háromszínű lobogók viszont átkerültek a csapatzászlókra, mint azokat szegélyező díszítőelemek. Ilyen háromszínű – lángnyelvekkel díszített – csapatzászlókat a Fraknói Vármúzeum Zászlógyűjteményében is láthatunk.¹⁸

A csapatzászlók mérete is különbözött: a lovassági zászlók kisebbek (40x50 cm), a gyalogsági zászlók pedig nagyobbak (100x150 cm vagy 200x350 cm) voltak.

A 16–17. századból fennmaradt gazdasági iratok között – közülük is a számadáskönyvek lapjain – találunk szórványos adatokat a korabeli végvári zászlókról. Így többek között a belovár-körösi huszárok számára 1535-ben készült zászlóról megtudhatjuk, hogy anyaga és selyemrojtjai vörös karmazsindamasztból készültek. Egyik oldalán a Szentháromságot, másikon Szűz Máriát és Szent János apostolt ábrázolta, „Deus propitius esto mihi peccatori” – „Isten légy könyörületes hozzám bűnöshöz” felirattal (KUMOROVITZ, 1954, 35.). Az 1548-ban Eger alá vonuló Nádasdy-hadak „tafota-lobogók”-at használtak. 1555-ben pedig a hadba vonuló Nádasdy-alakulat még tartalék anyagot is visz magával zászlók készítéséhez. „[...] tafota zászló és zászlócskák részére [...] apró szegeket a zászlócskák fölszőgezésére [...] apró szegeket lobogónak, és ötuen szeget öregbet, eg’ueg’ g’olcot [egy vég gyolcsot] lobogohoz, Vramnak het ref [7 rőf] olasz poztot [posztót]” (TOMISA, 1998a, 261.).

¹⁸ A 18. században pedig a Rákóczi-szabadságharc kuruc zászlain él tovább mind az egyik oldalán Máriás, másik oldalán címeres díszítő hagyomány, mind a piros-fehér-zöld szegélyezés gyakorlata.

Batthyány Ádám 1637–1638 között vezetett számadáskönyvében a következőket írja: „Az kep Ironak az ky az szallokat [zászlókat] írja attam arani 10. 1637. jan. 5.”¹⁹ A zászlófestő nevét nem mindig tüntetik fel és gyakran alkalmaznak külföldi mestert. Így többek között 1654-ben Caspar Della bécsi császári udvari festő zászló elkészítéséről ad számlát Batthyány Ádámnak: „Az minemü uörös kamuka zaszlot csinaltattak, arul ualo, ez az képiro auzzughiaual [auszugjával] edgöt [együtt]”²⁰ (TOMISA, 1998a, 261.). Azonban nemcsak a császári udvarban, hanem az erdélyi fejedelmek környezetében is alkalmaztak zászlófestőket. Erről tanúskodik az a címeres levél, amelyet I. Rákóczi György fejedelem adományozott Nagybányai Csengeri Képiró István udvari festőnek 1632-ben, Gyulafehérváron (KÖPECZI, 1993, 11. színes kép).

1636. június 23-án a szalónaki tisztartó Tott (sic!) István ezt jelenti urának, Batthyány Ádámnak: „Az nagyságod levelet ueuen megh értettem mit ıryon nagyságod az kép iro felől, az mellyett az nagyságod parantsolatya szerenth nindgyárt általküdtem uolna, ha itthon lett uolna”. Terestyéni Mihály németújvári fővárnagy 1643. július 28-án arról tudósítja urát, hogy a zászlókat fölhozatta és a kútnál száradnak (TOMISA, 1998a, 261.).

A fentebb leírtak alapján talán azt is könnyen fölidézhetjük, hogy a nemesi bandériumok csapatzászlói milyen színpompás képet mutathattak ez idő tájt. Az egyik legépebben megmaradt, és kevésbé ismert gyűjtemény a Fraknói Vármúzeum Zászlógyűjteménye, amelynek külön egységét képezik az Esterházy Pál nádor (1635–1713) korához köthető csapatzászlók. Közülük az alábbiakban néhánynak a bemutatására és értelmezésére vállalkozunk.

A legrégibb 16. századi Esterházy-zászló vörös damasztelyemből készült, stilizált arany lángnyelvek díszítik, előlapján Mária, hátlapján a keresztre feszített Jézus olajfestésű képe látható. Mérete: 159x352 cm. Ugyanebből a korból ismerjük az egyik Nádasdy-zászló leírását, melynek előlapján tulipán koszorúban kettős kereszt, hátlapján babérkoszorúval övezve Mária jelképe: félhold fölött álló, átlőtt, égő szív látható, mérete 41x54 cm. Méretében és szimbolikájában ehhez hasonló Illésházy István zászlaja, amelyet az ezredéves kiállításon szintén bemutatottak a Magyar Nemzeti Múzeumban (SZENDREY, 1896, 366., 583.).

A korabeli csapatzászlókon gyakori Mária-ábrázolások, valamint azok különböző típusai jól tükrözik azt a különleges kapcsolatot, amely Mária és a magyar nép között évszázadok óta fennállt. Erre a különleges kapcsolatra utal az a 17. századi *Gyergyói officiumos* könyvben talált Mária-ének is, amelynek né-

¹⁹ Batthyány Ádám számadáskönyveiből ismerjük „Kéry György kőszegi képirót”. Ugyanez a képiró mester dolgozott Nádasdy Ferenc megrendelésére is. 1675-ben ő festette meg a Tolentinoi Szent Miklós templom főoltárképét (TOMISA, 1998b, 261.).

²⁰ Ezekre az adatokra Kerny Terézia hívta fel figyelmemet, akinek ezúton is köszönöm segítségét.

hány sorából az oltalmat kérő hívő ember megrendítően szép fohásza csendül ki: „O Maria Nagy Úr Annya/ és Mennynek Kiralné Asszonya/ Bajvivoknak biztatoja és ellenségünknek rontoja// Zaszlod alatt vitézkedönk/ ne hagy[d] hiveidet elvesznünk” (SAVAL, 2001, 171.).

Az 1038-as korona-felajánlás óta, amikor – a legenda szerint – Szent István király halála előtt Mária oltalmába ajánlotta országát és népét (ÉRSZEGI, 1999, 42.), természetesnek vették, hogy a különféle csapások idején, háborúkban hozzá folyamodjanak, és a képével díszített zászlók alatt pártfogását kérik. A 16–17. század törökellenes küzdelmei, valamint a vallásfelekezeti ellentétek kiéleződése nyomán ismét előtérbe kerül Máriának mint „Magyarország Patrónájának” ország- és hitvédő szerepe.

Esterházy Pál nádor is erre a felajánlásra utal imádságában: „Emlékezzél meg, Istennek dicsőséges Anyja, magyarok Nagyasszonya, szentséges Szűz Mária! Emlékezzél meg örökségedről, amelyet hű szolgád, első királyunk és apostolunk, Szent István neked följánlott és végrendeletében reád hagyott [...] Hozzád kiáltottak őseink, és minden ínségükből kiszabadultak, mert éber szemed folyton-folyvást vigyázott örökségedre [...]” (HARMAT – SÍK – WERNER, 1948, 67–69.).

Ennek a védelmező szimbólumnak különféle megjelenési formái nyomán az a rendkívül gazdag Mária-tisztelet, amelyre már korábban utaltunk, ebben a korban politikai tartalmat is kap. A 16–17. században kiélesedő katolikus-protestáns hitviták során a vitairatokban sokszor hivatkoznak arra a katolikusok, hogy a különféle sorscsapások azért érik hazánkat, mert a protestánsok elfordultak Máriától.

A kora újkori Mária-kultusz szín pompás megnyilatkozásai az Esterházy-zászlókon is föllelhetők. Az egyik legszebb és leggyakoribb zászlókép-típus a „Napba öltözött Asszony” alakja. Tisztelete a középkorba nyúlik vissza, és az obszerváns ferencesek²¹ működése nyomán terjedt el, akiknél a Szeplőtelen Fogantatás szimbóluma volt,²² és eretnek-, valamint törökellenes tartalommal párosult, amit a Bibliából vett idézetekkel is alátámasztottak. Úgy értelmezték, hogy a sarkával a kígyó fejét eltaposó asszony Mária, a kígyó pedig a pogány török (BIBLIA 1982, Ter 3, 15.) (BÁLINT – BARNA, 1994, 100–101.; BÁLINT, 1943, 19–27.).

A Jelenések Könyvében: „Az égen nagy jel tűnt fel: egy asszony, öltözete a nap, lába alatt a hold, fején tizenkét csillagból korona” (BIBLIA 1982, Jel 12, 1.).

²¹ Assisi Szent Ferenc rendjének szigorúbb ága.

²² „Ellenkezést vetek közed és az asszony közé, a te ivadékod és az ő ivadéka közé. Ő szét-törjörja fejedet, te meg a sarkát veszed célba” (BIBLIA 1982, Ter 3, 15.).

A „Napba öltözött Asszony” tisztelete körül kialakult két híres búcsújáró hely: Csíksomlyó, kegyszobrának az 1510-es évekből való (7. kép), és a szeged-alsóvárosi ferences templom 17. századi kegyképének (8. kép), a helyiek ajkán: „Szögedi Segítő”-nek (BÁLINT, 1983, 6.) a kultusza a 15. századtól ter-

7. kép Csíksomlyói Mária.

8. kép „Szögedi Segítő”.

jedt el (BÁLINT – BARNA, 1994, 101.). A németújvári várkapolna mellékoltárának tetején látható „Napba öltözött Asszony” szobrának (9. kép) keletkezése szintén a 15. századra tehető.

A fraknoi „Mária Mennybevitelle” titulusú szervita-templom²³ – főoltárán a „Napba öltözött Asszony” szobrával (10. kép) – mai barokk megjelenését Esterházy Pál idejében, az 1655–1695 közti időben történt bővítéskor nyerte.

²³ Szerviták (Ordo Servorum Mariae): férfi szerzetesrend, amelyet egy közös Mária-látomás hatására hét előkelő firenzei kereskedő hozott létre 1233-ban. Lelkiségük középpontjába Szűz Mária tiszteletét állították. A 17. század közepétől Magyarországon is megjelenik a rend. Az első rendház 1644-ben létesült Lajtaszéken, hogy gondozza az ottani kegyhelyet. Később ők vették át a közelben lévő Lorettó kegytemplom – s benne a lorettói kegyszobor – gondozását (MEDGYESY S., 2011, 172–176.).

9. kép Németújvári Napba öltözött Asszony-szobor.

A főoltáron lévő Mária-szobor a 15. század közepéről való: Mária a felhők fölötti holdsarlón áll, karján a kis Jézussal, jobbában jogarral. A kis Jézus és Mária koronája egyaránt félgömb alakú, amelybe két függőleges bevágás jelöli korona mivoltát, ezüst-díszítéssel.²⁴ 1529-ben a Bécs ellen felvonuló török hadak felégették Fraknóvárálját, azonban a templomot pusztító tűzben a Mária-szobor sértetlen maradt. A későbbiekben, háborús veszély idején a falu népe oda menekült.

A fraknoi szervita kolostort a templomhoz csatolva Esterházy Pál nádor alapította 1695-ben, s így érthetően a Mária-kultusz is föllendült, a templom pedig népszerű búcsújáró helyé vált. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a Fraknoi Vármúzeum Zászlógyűj-

10. kép Fraknoi „Napba öltözött Asszony”.

²⁴ A 20. századi népi alkotások faragott „Mária a kis Jézussal” szobraira ugyanez a hármasszós koronát jellemző, amellyel számos kegyhelyen találkozhatunk.

teményében őrzött korabeli Máriás zászlókra festett Mária-képek többségének egyik előképe lehetett a fraknóváraljai szervita templom főoltárának koronás Madonna-szobra. Típusában hasonló hozzá a máriacelli kegytemplomban lévő ezüstözött fából faragott „Napba öltözött Asszony”-szobor (11. kép), amely szintén ebben az időben kerülhetett a templom kincsei közé. Máriacell különleges

11. kép Máriacelli „Napba öltözött”
Mária.

szerepet játszott Esterházy Pál életében. Ifjú korától járta a máriacelli zarándokutakat, ötvennyolcszor zarándokolt el a kegyhelyre, és élete során mind ő, mind családtagjai jelentős adományokkal gazdagították a templomot. 1674-től egész Kismarton vidékének előírta az éves búcsújárást Máriacellbe, melynek idejét talán azzal a szándékkal tette Szent István király napjára, hogy a koronafelajánlásra emlékeztessen. 1670 és 1680 között az Esterházy-család négy mellékkápolnát készíttetett a máriacelli kegytemplomban. Közülük a Szent Katalin-kápolna Esterházy Pál és első felesége, Esterházy Orsolya költségén készült.

Nevezetes volt az 1683-as máriacelli búcsújárása, melynek során hálát adott szabadulásáért. Azon év júliusában ugyanis Thököly Imre és szövetségesei a

Dunántúl nagy részét elfoglalták, és Esterházyt is felszólították, hogy hódoljon meg a töröknek, illetve Thököly Imrének. (A nádor ekkor menekítette a híres boldogasszonyi és lorettói kegyszobrokat Fraknó várába.) Esterházy megadás helyett várát hajdúira és oda menekült jobbágyaira bízta, családját pedig Máriacellbe menekítette, majd csatlakozott a fölmentő sereghez. 1689-ben – hálából a török veszedelemből való megmenekülésért – óriási képet vitt Máriacellbe, mely őt és második feleségét (Thököly Évát) ábrázolja a kismartoni várkastéllyal, háttérben a fraknói várral. 1690-ben felújíttatta a máriacelli kegyoltár ezüst díszítését. 1691. augusztus 20-án a herceg uradalmából soha nem látott körmenetet vezetett Kismartonból Máriacellbe. Korabeli becslések szerint több mint tízezren vettek részt a zarándoklaton, a főnemesektől a polgárokon át a jobbágyokig, és gyalogosan 6 nap alatt értek a kegyhelyre. Kismartoni kastélyában pedig oltárt állíttatott a máriacelli kegyszobornak.²⁵

²⁵ Elmondhatjuk, hogy a máriacelli kultusz terjesztésében jelentős szerepe volt Esterházy Pálnak. Az itt található „Haragos Madonna”-ábrázolások, -szobrok mind a máriacelli

A boldogasszonyi kegyszobor (12. kép) szintén „Napba öltözött Asszony”, ismeretlen dunántúli fafaragó művész alkotása. A talpazatán 1246-os dátum

12. kép Boldogasszonyi kegyszobor.

olvasható. A későbbi évszázadok során látták el koronával, jogarral, országal-mával. Csillagos öltözetű, festett, öltöztetett faszobor, amelyet az Esterházy-család fraknoi várában őrzött, s 1680-ban Esterházy Pál nádor ajándékozott a ferences templomnak.

A ruszti Halász-templom Mária szobra (13. kép) ugyancsak az egyik előképe lehetett a későbbi „Napba öltözött Mária”-ábrázolásoknak. Mária barna (eredetileg talán rózsaszínű) ruhában, kék aranyos palástban, fején sisak-koronával, holdsarlón áll; jobb kezében jogart tart, míg baljával a kis Jézust tartja. A kis Jézus bal kezében országalma, egyenlőszárú kereszttel a tetején, jobb kezével áldást oszt. Az 1450 körül készült szobor érdekessége, hogy a holdnak emberarca van.²⁶

kegyszobor megannyi változatai. Mindezek mellett a „Celli Szűzanya” kultusza kép és szobor formájában nemcsak közeli javadalmain, de úgyszólván az egész Dunántúlon is elterjedt, ahol még a két háború közötti évtizedekben is megtalálható volt paraszti tisztaszobák házioltárain.

²⁶ Ruster Fischerkirche, Mondsichelmadonna, spätgotische Mariensculptur, um 1450. Foto: R. Weidl, Verlag St. Peter, Salzburg (VSP 4441).

13. kép Ruszti Holdsarlós Madonna.

14. kép Csíksomlyói „Napba öltözött Asszony”.

Mint fentebb már utaltunk rá, a székelyföldi mester alkotásának tartott, 1510 körül készült csíksomlyói Mária-szobor (14. kép) szintén holdsarlón áll, és a holdnak itt is emberarca van.²⁷ E szobor viszont már a lángsugarakkal körülvett „Napba öltözött Asszony” alakja, feje körül tizenkét csillagból álló koszorú, jobb kezében jogar, baljában tartja a kis Jézust, aki jobb kezével áldást oszt. Mária fején hármaskorona, valamint a kis Jézus fején is zárt korona látható. Alakjában összeolvad a bibliai kép (a Jelenések Könyvéből) – amely az obszerváns ferencesek hatására az eretnekek elleni mozgalom jelképévé vált – a török elleni harcok szimbólumával.

Példáinkat azért is hozzuk a történelmi Magyarország nyugati, északi, déli, keleti végeiről, mivel úgy véljük, üzenetük van a kései utódok számára. Annak ellenére, hogy az ország három részre szakadt, és immár vallásilag sem volt egységes, „Patrona Hungariæ” védelmező alakja kimondatlanul összetartotta

²⁷ Dolgozatunkban a Csíksomlyói Mária ugyan szerepel a 7. képen, azonban a talpazatát takarja egy virágcsokor, ezért tartjuk szükségesnek Barna Gábor felvételét (amely egy korabeli képeslapról készült és nekünk is tulajdonunkban van) is közölni, amelyen jól látható, hogy a holdnak emberarca van (BÁLINT – BARNA, 1994, 327.).

az országot. A „haza a magasban”-eszméje²⁸ a korabeli emberek tudatának legmélyén mégiscsak létezett.

Azt is láthatjuk az ábrázolások hasonlóságából, hogy ebben az időben a zászlófestők gyakran hasonló mintaképek alapján dolgozhattak. Ezért is találunk oly sok hasonmást a zászlóképeken.

A máriacelli 11. századból való kegyszobor (15. kép) a K684 előlapon megjelenő Segítő Mária zászlókép egyik előképe lehet. A hársfából készült szobor egy trónon ülő Mária, jobbján a kis Jézussal, akinek jobb kezében egy gömb-

15. kép Máriacelli kegyszobor.

16. kép Zniováraljai „Patrona Nostra”.

szerű tárgy (amit egyesek almának vélnek, véleményünk szerint azonban a teljesség szimbólumaként is felfogható) látható, míg baljával áldást oszt. Mária bal kezével a gömbre mutat, jobb lábával pedig egy sárkánykígyó fejére tapos (BÁLINT – BARNA, 1994, 45.).

²⁸ A „haza a magasban” gondolata Illyés Gyula nyomán került a köztudatba (ILLYÉS, 1976).

A „Znyó Várallyai Patrona Nostra” (JORDÁNSZKY, 1836, 48–49.; SZILÁRDFY, 1994, 348.) a Mennybe fölvett Mária megkoronázása jelenetet ábrázolja. A rajta látható Szűz Mária a kis Jézussal valószínűleg előképe lehet a K711 hátlaapon ábrázolt „Patrona Hungariæ” zászlóképnek. A középkori eredetű táblaképről a hagyomány azt tartja, hogy IV. Béla király idejéből származik, amely hagyományt a 16. században a jezsuiták elevenítették föl (16. kép).

A törökellenes Mária-szimbólumok közé sorolhatjuk még az Esterházy-csapatzászlókon megjelenő „Segítő Szűzanya” ábrázolásait, amelyek másik

17. kép „Bodajki bódolg Asszony”.

előképe lehet a „Bodajki bódolg Asszony” rézmetszeten ábrázolt képtípus (17. kép) (JORDÁNSZKY, 1836, 72–73.), ez a típus látható a K693 hátlapján is.

A „Segítő Mária” kultusz német eredetű.²⁹ Ezek a „Mariahilf”-típusú képek rendkívül népszerűek voltak a Habsburg Birodalom országaiban, így hazánkban is számos kegyhelyen megtalálhatók különböző változatai.³⁰

Az egykori itáliai loretoi Mária-tisztelet és annak hazai elterjedése mindenképpen ehhez a korszakhoz kötődik, és maga Esterházy Pál fontos szerepet játszott kultuszának népszerűsítésében. Mindemellett

azt is fontos megemlítenünk, hogy a „Lorettói litánia” – Máriához való könyörgés – egyes megszólításai nyomán több búcsújáró hely keletkezett, mint a boldogasszonyi kegyhely is, amelynek Mária-szobrát „Titkos értelmű rózsá”-nak hívta egy 1697-ben Bécsben megjelent magyar nyelvű

²⁹ A kép eredetijét id. Lucas Cranach festette 1537-ben és Innsbruckban található. 1611-ben ezt a képet Lipót főherceg, passauai püspök kapta ajándékba, amelynek másolata később Bécsbe került. Bécs 1683-as török ostroma idején e kép előtt imádkozott Lipót császár, s a győzelmet is ennek a képnek, illetve Mária közbenjárásának tulajdonították. A törökellenes háborúk idején, valamint a német lakosság betelepítése nyomán hazánkban is sokféle elterjedt tisztelete (BÁLINT – BARNA, 1994, 104.).

³⁰ Több kutató azt bizonyítja, hogy a segítő Mária-kultusz is Magyarországról sugárzott szét Európa-szerte (BÁLINT – BARNA, 1994, 104.).

kiadvány³¹ (JORDÁNSZKY, 1836, 59–60.; TOMISA, 2008, 301–310.). A hársfából készült szobor eredetileg a fraknói vár kápolnájában állt, 1680-ban ajándékozta a templomnak Esterházy Pál, miután a helység időközben az Esterházy-család birtokába került, és a háborús pusztítások miatt a kegytemplomot többször is újjá kellett építeni. Ő maga így vall erről naplójában: „Volt a fraknói vár kápolnájában egy igen régi Mária szobrocskája, melyet [...] maga házába vívén szegény üdvözült anyám [...] nagy buzgósággal imádkozék ezen szent kép előtt, sok ízben az én szemem láttára is, igen sűrű könnyhullatásokkal és fohászkodásokkal, mely igen gyakorta vala. Mivel pedig én akkoriban, midőn ezeket láttam, úgy mint 1640-ik esztendőben, igen gyermeki állapotban voltam, ítéletet a dologban nemigen tehetek, mindazonáltal hallottam annak utána is, [...] hogy azon szent kép szegény üdvözült anyámhoz megszólamlott volna, hogy csodák és különféle látások is történtek volna ugyanezen képnél, miket mindazonáltal annyira titkolt szegény anyám, hogy teljes világosságra nem mehettek. A képet pedig annyira becsülte, hogy olyan darab aranyért, amekkora azon kép, nem adta volna.” (ESTERHÁZY, 1696, 35.)

A gyermek Pál – édesanyja 1641-ben bekövetkezett halála után – napi imádságait a családban is különös tiszteletben tartott kép előtt mondta el.

A történeti hagyomány úgy tartotta, hogy Mária názáreti házát angyalok menekítették el a Szentföldről (miután a fölé épített templomot a törökök lerombolták, azonban a kis ház sértetlen maradt), s azt először az akkori Magyar Királysághoz tartozó Tersattoban tették le. Miután a hagyomány szerint a tersattoiak érdemtelennek bizonyultak Mária fogadására, ezért az angyalok néhány év múlva továbbszállították az itáliai Loreto-ba.³² A lorettói Mária-kultusz az 1571-es lepantói csatát követően vált egyre népszerűbbé.³³

A Sopron vármegyei Lorettó (Loretom) búcsújáró hely egykori kegyura Stotzingeni Rudolf 1644-ben Loreto-ból elhozta a kegyiszobor másolatát (*18. kép*), és kápolnát épített a szobornak. Az ébenfából faragott Boldogasszony bal karján a kis Jézus látható, aki bal kezében az országalmát tartja. Érdekessége, hogy a szobrot itt is öltöztetik, mindig a liturgikus színeknek megfelelően. Az öltözet eltakarja a kis Jézus áldó jobbját és Mária kezét is (SZILÁRDFY, 1994, 334.).

³¹ „titkos értelmű Rósa, avagy a Förtő mellett lévő Bódog Asszony csudálatos érdeminek drága illattyáról, és jótéteményinek, ‘s lelki testi üdvösséges orvoslásának egynéhány példáiról együgyűen emlékező könyvecske 1698 Bécsben Voigt Leopold könyvnyomtatónál.”

³² Ez a legenda több más búcsújáró hely keletkezéséhez is köthető, pl. Andocs, Somogy m.

³³ 1571-ben, a lepantói csata előtt V. Szent Pius pápa vezére, Colonna bíboros magát és az Európai Liga hajóhadát Loreto-ban a Szűzanya oltalmába ajánlotta. A kivívt győzelmet így Mária segítségének tulajdonították (BÁLINT, 1943, 28–31.).

18. kép Lorettói „Fekete Madonna”.

A környék hamarosan Nádasdy Ferencnek – Esterházy Pál sógorának – birtokába került, aki 1651-ben nagyszabású templom- és kolostor-építésbe fogott (JORDÁNSZKY, 1836, 66–67.; SZILÁRDFY, 1994, 334.). Esterházy gyakran megfordult a kismartoni birtokához közel eső búcsújáró helyen. Miután a templom kegyurát 1671-ben lefejezték, s a tatár-török betörések nyomán mind a templom, mind a kolostor elpusztult (a kegy-szobrot más értékekkel együtt a fraknoi várba menekítették), Esterházy a kápolnával együtt magára vállalta az épületegyüttes felújítását. Ezt követően évente fölkereste a kegyhelyet családjával együtt, és minden alkalommal értékes ajándékokat hoztak magukkal.

A Mária és a kis Jézus fején ma is látható arany koronák szintén a nádor ajándékai.³⁴

Gaál Károly kutatásai során figyelt föl arra, hogy a lorettói kegyhelyek, kegyszobrok elterjedése, s a szobrok színe, valamint a török hadjáratok útvonala között összefüggés van. Az ún. „szerecsen Mária”-típusú kegyszobrok a török pusztítás nyomán keletkezett búcsújáró helyeken találhatók meg, mint veszélyeztetett területet védő szimbólumok, míg a protestantizmus elleni küzdelem jegyében fogant lorettói kegyszobrok vallást érintő veszélyt hárítottak el, s nem „szerecsen Mária” típusúak³⁵ (GAÁL, 2001, 47.). Kivétel ez alól a So-

³⁴ Esterházy Pál 1691-ben a bécsi kamarától megvásárolta a szarvkői uradalmat, amelyhez Lorettó is tartozott. Hálából e szerzeményért 1692-ben két arany koronát vitt a kegyhelyre, egyiket Mária, másikat a kis Jézus számára.

³⁵ A spanyolországi Montserrat-i bencés kolostor Egyiptomból származó fekete Madonna-kegyszobra (ahol Mária koronát visel, jobb kezében nagy méretű vörös-arany gömböt tart, a kis Jézus is koronát visel, jobbával áldást int, bal kezében egy kisebb fehér-arany gömböt tart, amelynek emberarca van; a gömbök itt valószínű, hogy a Napot és a Holdat jelképezik) – úgy véljük – hasonló szerepet játszott a spanyolok mórok elleni küzdelmében.

mogy-megyei Andocs, amelynek legendája a loretoi „Szent Ház” legendájának magyar változata, amely szerint a szobrot angyalok menekítették a kápolnával együtt Kalocsáról. Ez a búcsújáróhely szintén a török hódoltság területére esett, azonban a törökök olyannyira tiszteletben tartották a kegyhelyet, hogy még adományokkal is gazdagították, és a 16. században itt működő jezsuiták elláthatták a hívek lelki gondozását. A napjainkban is gyűjthető néphagyomány pedig úgy tartja, hogy a kegyszobrot azért hozták el az angyalok Kalocsáról, mert az ottaniak nagyon „elromlottak”, és a Szűzanya nem érezte köztük jól magát (Tomisa Ilona gyűjtése, 2008).

Dolgozatunkban főként azokat az előképek tekinthető ábrázolásokat gyűjtöttük csokorba, amelyeket Esterházy Pál nádor láthatott, vagy összegyűjtött nevezetes munkájában, melyet Jordánszky Elek adott közre (JORDÁNSZKY, 1836).

Az előképek vizsgálata sokféle tanulsággal szolgálhat: a Mária-ábrázolásokat időrendben vizsgálva, a kis Jézus a legrégebbi képeken, szobrokon Mária jobbján ül, és csak később kerül át a bal karjába. A legrégebbi szobrokon a kis Jézus kezében méreteihez képest nagy gömb látható (ami a teljesség szimbólumának is tekinthető), amely később egyenlítőkörrrel ellátott földgömbbé, majd kereszttel ellátott országalmává alakul át. A hatalmi jelkép-jogar sok esetben később kerül Mária bal kezébe, mint ahogy Mária és a kis Jézus fejére a korona is. (Talán a korona megjelenését Mária égi megkoronázásának eszméjét bemutató „Znyó Várallyai Patrona Nostra” képe indította útjára.) Ahogy a későbbiek során Mária bal karjába helyeződik át a kis Jézus, úgy kerül át jobb kezébe a jogar, legvégül pedig a fehér színű virág. Ezeket a megállapításokat végigkísérhetjük a következőkben látható zászlóképeken, melyek bár a kronológiát nem teljesen követik, de az előképek időrendjét jól példázzák.

A K708 katalógusszámon jegyzett zászló leírása: vörös taft alapon festett fecskefarkú zászló, melynek fecskefarka hiányos, töredezett, több helyen beszakadt. A zászlót aranyozott csík szegélyezi, anyagának egész felületét nyomott mezei virágminták, elszórtan festett arany lángnyelvek díszítik. A felső szegély alatt arany színű felirat: „MARIA, HUNGARIA.”

A zászló előlapján babérkoszorúval övezett keretben lángsugarakkal körülvett, fején holdsarlót viselő „Köpenyes Madonna” látható; kék köpenyt visel, kezét széttárja, hogy az alatta állókat oltalmazza (19. kép).³⁶ A kép meglehetősen kopott, így az alakok nem nagyon ismerhetők fel. Mária bal karja alatt valószínűleg a kardot viselő császár és környezete látható, míg jobb karja alatt feltehetően a szintén kardot viselő Esterházy Pál nádor és családja. Középen a „Köpenyes Madonna”, alatta közvetlenül a magyar koronás-címer látható.

³⁶ A Fraknói Vármúzeum katalogizált zászlóképeit Mag. Dr. Florian Thaddäus Bayer úr bocsájtotta rendelkezésünkre, és eredeti „K...” számhivatkozással ismertetjük.

19. kép K708 előlap.

Az előlap-részleten jobban látható a vörös taft alapon arany lángnyelves díszítésű, ovális keretben arany sugarakkal körülölelt „Köpenyes Madonna” (20. kép). A következő képrészlet a zászló rúdjának „MARIA” monogramos csúcsát mutatja be (21. kép).

20. kép K708 előlap-részlet.

21. kép K708 zászlócsúcs.

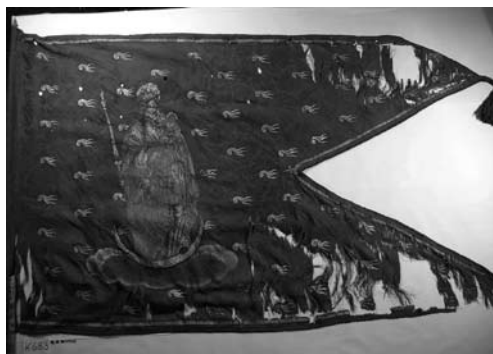
A „Köpenyes Madonnának” mint Magyarország védelmezőjének alakja szintén számos műalkotáson jelenik meg ebben a korszakban. Itt említjük meg az árpási plébániatemplom oltárképét – amelyet Nádasdy Ferenc számára festett Jan Thomas 1663-ban, melyen a holdsarlón álló Máriát angyalok ko-

ronázzák. Köpenye alatt Lipót császár és egyházi méltóságok állnak, a kép valószínűleg Nagyszombatba készült, azonban Nádasdy Ferenc lefejezése után Árpásra kerülhetett, a klarissza apácák egyik birtokára.³⁷

A K683 katalógusszámú zászló leírása: anyaga leveles-indás, nyomott mintás vörös selyem, festett arany lángnyelves díszítésű, fecskefarkú zászló. Széleit festett aranszegély díszíti, csúcsai két vörös bojtban végződnek, előlapján babérkoszorúval övezett arany keretben Esterházy-címer látható. Fölötte aranszínű föllirat: „C[omes]. P[aulus]. E[sterházy]. D[e] F[rakno]. 1666.” (22. kép). A zászló hátlapján: (fraknoi kegyszobor típusú) felhő fölött lábával

22. kép K683 előlap.

23. kép K683 hátlap.

holdsarlóra lépő Szűz Mária kék köpenyben, fején koronával látható. Mária jobb kezében jogart tart, balján a gyermek Jézus ül, bal kezében földgömböt (országalmát) tart, amelyen nehezen kivehető arany kereszt van, jobb kezével áldást int. Fejük körül arany glória látható; a zászló erősen sérült, festése elmosódott (23. kép).

A K685 katalógusszámú zászló (24–25. kép) hasonló a K692 katalógusszámú zászlóhoz, leírása részletesebben ott olvasható. Ezt a zászlót bemutatták az ezredéves kiállításon Budapesten (SZENDREY, 1896, 619.).

A K692 katalógusszámú zászló leírása: anyaga leveles-indás, nyomott mintás vörös selyem, festett arany lángnyelves díszítésű fecskefarkú zászló, széleit festett aranszegély díszíti, csúcsai két vörös bojtban végződnek.

A zászló előlapján leveles-indás arany koszorúban az Esterházy-család címere, felette arany betűs rövidítések: „C[OMES] P[AULUS]. E[STERHÁZY] D[E] F[AKNÓ]”, majd fekete betűs rövidítések „R[EGNI] H[UNGARIAE]. P[ALATINUS]”, alatta aranszínű évszám „1666”, ennek utolsó két számje-

³⁷ Idézi: PÁLFFY, 2010, 26. A témával kapcsolatos: BÚZÁSI, 2005, 245–286.; GALAVICS, 1993.

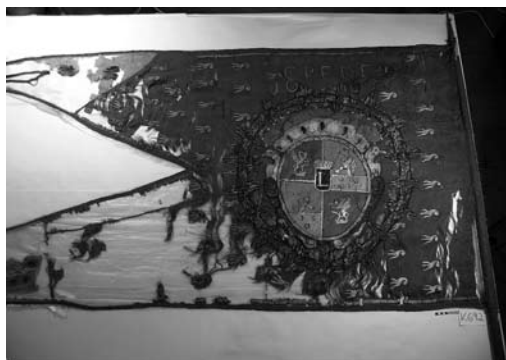

24. kép K685 előlap.

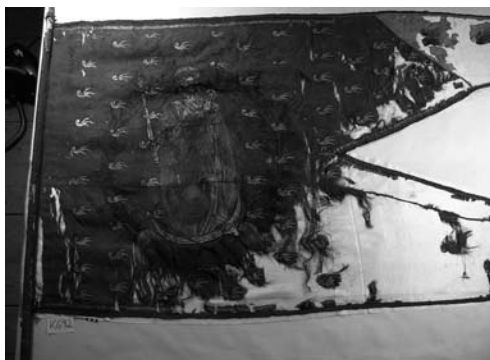

25. kép K685 hátlap.

gye feketével „87”-re van javítva (26. kép). (A fekete jelek valószínű, hogy több ezüstöt tartalmazó festékekkel íródhattak, amelyek mára oxidálódtak.)

26. kép K692 előlap.

27. kép K692 hátlap.

Hátlapján (fraknói kegyszobor típusú) felhő fölött lábával holdsarlóra lépő Szűz Mária kék köpenyben, alatta rózsaszínű ruhát visel, fején koronával; Mária jobb kezében jogart tart, balján a gyermek Jézus ül, bal kezében országalmát tart, amin arany kereszt van, jobb kezével áldást int. Fejük körül arany glória látható (27. kép); a zászló erősen sérült, a kép festése töredezett. A következő képen Istenanya zászlórészlet (28. kép) szerepel. A zászlócsúcs kék alapon fekete és vörös, fehér sastollakkal és magyaros festett virágdísszel ellátott sima nyélhez van erősítve (29. kép).

A K689 katalógusszámú zászló leírása: anyaga fehér damaszt, festett arany lángnyelvekkel díszített fecskefarkú zászló, széleit hármaz aranycsík szegélyezi. A zászló fecske farka erősen töredezett, hiányos; a zászló bal sarkában foltszerű sérülés keletkezett.

28. kép K692 hátlap-részlet.

29. kép K692 zászlócsúcs.

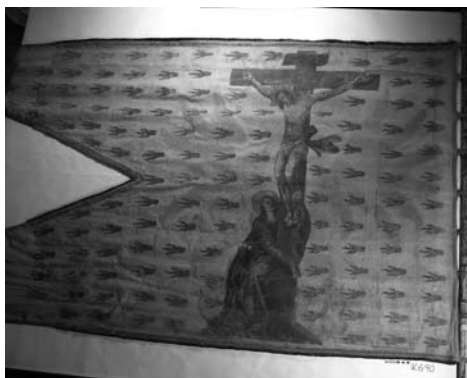
30. kép K689 előlap.

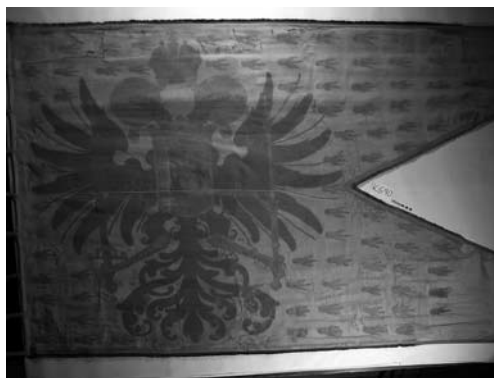
31. kép K689 hátlap-részlet.

A zászló előlapján Habsburg-címer látható, (a címer közepében magyar kiscímer arany díszítésű koszorúban) a kétfejű sas fölött császári koronával (30. kép). A zászló hátlapján (fraknói kegyszobor típusú) lábával az ezüst holdsarlóra lépő, aranyszínű sugaraktól körülvelt Mária, fején zárt koronával és glóriával, rózsaszínű ruhában, kék palástban, jobb kezében a jogart, baljában a kis Jézust tartja; a kis Jézus bal kezében földgömböt (talán országalmát) tart, jobbával áldást oszt, feje körül glóriával (31. kép).

A K690 katalógusszámú zászló leírása: anyaga fehér damaszt, festett arany lángnyelvekkel díszített fecskefarkú zászló, arany és vörös szegéllyel, a zászló erősen kopott; a zászló előlapja Golgota-jelenetet ábrázol, a keresztfát átölelő, Jézust sirató Mária Magdolnával, akinek feje körül glória látható.³⁸ (32. kép) A zászló hátlapját a Habsburg-címer díszíti (a címer közepében magyar kiscímerrel), a kétfejű sas fölött császári koronával, amint jobb karmával kardot, bal karmával jogart markol (33. kép).

32. kép K690 előlap.

33. kép K690 hátlap.

A K704 katalógusszámú zászló leírása: anyaga leveles-indás, nyomott mintás vörös selyem, festett arany lángnyelves díszítésű fecskefarkú zászló; széleit festett arany mintás sáv, körülötte aranyszegély díszíti; csúcsai két vörös bojtban végződnek, a fecskefarkok töredezetten hiányos.

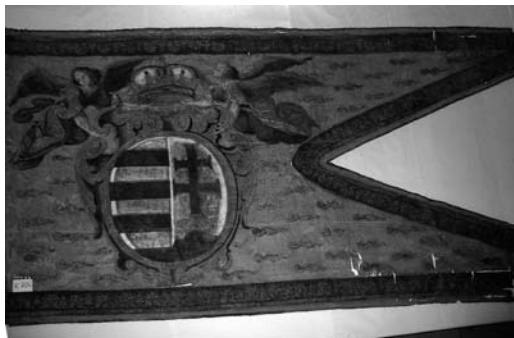
Előlapján (fraknói kegyszobor típusú) ezüst holdsarlón álló, arany sugarakkal körülvelt, koronás Mária, dúsan virágmintás, nyitott arany koronával, a korona alatt fehér fátyolt visel – a korona körül glóriával – zöld és kék színű palástban, piros ruhában, jobbában jogart tart, míg baljával a kis Jézust tartja, aki jobb karjával Mária nyakát öleli. A kép körül aranyszínű felirat: „PATRONA

³⁸ A kibontott hajú fátyol nélküli ábrázolás Mária Magdolna képeire jellemző.

HUNGARIÆ” (34. kép). A zászló hátlapján angyalos, koronás magyar közép-címer látható (35. kép).³⁹

34. kép K704 előlap.

35. kép K704 hátlap.

A K705 katalógusszámú zászló leírása: anyaga leveles-indás, nyomott mintás vörös selyem, festett arany lángnyelves díszítésű fecskefarkú zászló; széleit festett aranyszegély díszíti; csúcsai két vörös bojtnban végződnek.

Előlapján (máriacelli szobor típusú) arany sugaraktól körülvelt, ezüst holdsarlóra lépő, rózsaszín ruhás, koronás Mária, ruhája fölött bordó köpenyt visel, baljában jogart tart, jobbával a kis Jézust öleli magához; a kis Jézus kezében talán országalma, jobbával áldást oszt (36. kép). A zászló hátlapján aranyszínű felirat: „PRO VIRGINE”. A zászló Sárkányölő Szent Györgyöt ábrázolja

36. kép K705 előlap.

37. kép K705 hátlap-részlet.

³⁹ Mária Terézia korában átmenetileg ez a zászló lesz a magyar királyi hadizászlónak hivatalosan is előírt ábrázolása és felirata (KUMOROVITZ, 1954, 36.).

lovagi ruhában, amint a Szent Koronával jelképezett Mária országát – Magyarországot – és a kereszténységet jelképező kettős keresztet védelmezi a török veszedelmet szimbolizáló sárkánytól (37. kép).

Zrínyi Miklós *Az Török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarrral való békessége ellen való antidotum* című röpiratában (ZRÍNYI, 1663)⁴⁰ metaforikusan utal a keresztény Magyarországot elnyelni készülő sárkányra. Úgy véljük, hogy Zrínyi Miklós ezen röpiratának hatására adhatott megrendelést hasonló témájú zászlókép megfestésére Esterházy Pál nádor, akinek a költő és hadvezér nemcsak jó barátja, hanem harcostársa is volt.

A K711 katalógusszámú zászló leírása: anyaga fehér selyem, négyszögletes, kék farkasfogakkal szegélyezett, sarkaiban mindkét oldalán aranyindás díszítésű zászló. A zászló előlapján az Esterházy hercegi címer (38. kép); a zászló hátlapján (Zníováraljai típusú) „Patrona Hungariæ” kép látható, amint Mária

38. kép K711 előlap.

39. kép K711 hátlap-részlet.

felhőn ül, kék-arany ruhában, lábát holdsarlón nyugtatja; bal kezében a jogar, jobbájával a kis Jézust tartja, akinek ölében országalma, feje körül glória látható (39. kép).

Típusában a fenti „Patrona Hungariæ”-ábrázoláshoz hasonló a nagyszombati egyetem zászlaja 1635-ből; anyaga fehér selyem, hímzett, fecskefarkú zászló; előlapján ovális keretben a felhőkön ülő arany lángnyelvekkel körülvelt Mária, kék-piros ruhában, fején a magyar koronával. Jobbjával a kis Jézust öleli magához, Mária bal kezében Biblia van I H S (Iesus Hominum Salvator) felirattal. Jézus feje körül glória, jobbájában országalma kereszttel, balját áldásra emeli. Mária lábánál balról I H S monogram, jobb lábánál pedig az egyetem alapító-

⁴⁰ A téma zenei feldolgozása Kodály Zoltán nevéhez fűződik, aki *Az Török áfium ellen való orvosság* bekezdéseinek szövegét alapul véve írta meg *Zrínyi szózata* című kórusművét, amelyet 1955. december 16-án mutattak be. – „Historia est magistra vitae” [A történelem az élet tanítómestere.]

jának, Pázmány Péternek bíborosi címere a hármasköcsagtollal. Az ábrázolás körül aranszínű felirat: „Patrona Hungariæ Mater Universitatis Tyrnaviensis” [Magyarország Nagyszöke, a Nagyszombati Egyetem Édesanyja]. A zászló hátlapján ovális keretben szintén felhőkön ülő Mária látható; a zászlót festett, aranyozott minta keretezi, aranyozott szegéllyel, arany bojtokkal díszítve.⁴¹

A K684 katalógusszámú zászló leírása: anyaga fehér batiszt, arany szállal hímzett, indás virágmintás fecskefarkú zászló, közepén olajképpel. Előlapján a „Segítő Mária”-kép (amely számos hasonló „Mariahilf”-típusú ábrázolás egyik változata) piros ruhában, kék palástban, fején fátollal ülő Boldog Asszony, ölében az áldást intő kis Jézussal, akit jobb karjával átölel; mindkettejük feje körül glória látható (40. kép). Hátlapján ebben a korban népszerű szentet ábrázol, Tolentinói Szent Miklóst; szívéen arany csillaggal, kezében kenyérdarab (41. kép). (A barokk korban az ágostonos rend⁴² terjesztette el kultuszát ha-

40. kép K684 előlap-részlet.

41. kép K684 hátlap.

⁴¹ A zászló az ELTE Jogtudományi Karának Dísztermében található a falra függesztve. Régen iskolai ünnepekkor, felvonulásokon használták, állandó helye az aula karzatán volt. Itt köszönöm meg Bíró Aurél segítségét, aki erre felhívta figyelmemet (BÍRÓ, 2008).

⁴² Ágostonos remetek, Ordo Fratrum Sancti Augustini, 1276-ban alapította a rendet IV. Sándor pápa Szt. Ágoston írásából készített regula alapján. A 16. századig Magyarországon 30 helyen volt kolostoruk. A török hódítás, majd a reformáció következtében házaik elnéptelenedtek (HERVAY, 2003, 22–23.).

zánkban; Lékán Nádasdy Ferenc templomot és kolostort alapított tiszteletére 1655-ben.)

A K693 katalógusszámú zászló leírása: anyaga fehér batiszt, arany szállal hímzett, indás virágmintás, fecskefarkú zászló. Előlapján a zászló anyagára festett Szent József olajképe látható, akinek I. Lipót császár Birodalmát ol-talmába ajánlotta, és a Habsburg-ház patrónusává választotta (42. kép), Bécs

42. kép K693 előlap-részlet.

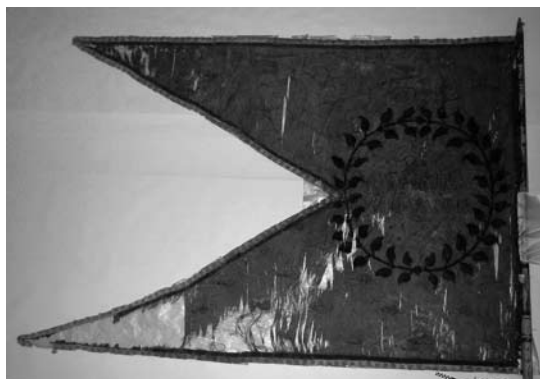
43. kép K693 hátlap-részlet.

44. kép K693 hátlap.

1683-as, valamint Buda 1686-os felszabadítását Szent József közbenjárásának tulajdonította.⁴³ A zászló hátlapján a bodajki képtípushoz hasonlítható „Segítő Mária” olajképét láthatjuk, Mária aranszegélyű kék ruhában, piros palástban, fején tüllfátyollal jelenik meg, amint a kis Jézust magához öleli (43–44. kép).

A K728 katalógusszámú zászló leírása: anyaga leveles-indás, nyomott mintás vörös selyem, festett arany lángnyelves díszítésű fecskefarkú zászló, széleit arany zsinór díszíti. A zászló előlapján babérkoszorúban aranszínű felirat olvasható: „Vive Austria Ubique adsis” (45. kép). A zászló hátlapján a kétfejű sas, feje fölött császári korona, a korona alatt aranszínű monogram szerepel: „F[erdinánd] II.” A kétfejű sas teste körbezárja a „Patrona Hungariae”-t. Mária jobbjaól kivették az uralkodást jelképező jogart (jogar helyett fehér virágot tart kezében), és áthelyezték a császári sas bal karmába. A császári sas jobb karmában kardot tart, amit szimbolikusan a hatalom megragadása jelképeknek tekinthetünk. A kis Jézus sem tart már a kezében országalmát, helyette szintén egy kis fehér virágot láthatunk baljában. A „Patrona Hungariae” szimbólumai tehát a birodalmi címer alkotórészeivé váltak (46. kép).

45. kép K728 előlap.

46. kép K728 hátlap-részlet.

A „Patrona Hungariae” – „Magyarok Nagyasszonya” – mint a magyar nemzet oltalmazója a későbbiek során a 18. században függetlenségi harcaink, így a Rákóczi-szabadságharc idején kerül ismét hadizászlóinkra, és kapja vissza eredeti értelmezését.

⁴³ Marco d' Aviano kapucinus szerzetes Szent József képét emelte dárdája hegyére, ezzel lelkesítve a katonákat (BÁLINT, 1977, I., 259.). Szent József ábrázolása – liliommal vagy zöld ággal a kezében – a néphagyományban a paraszti tisztaszobák házioltárain található „Szentcsalád” szoborcsoporton, illetve falra függesztett olajnyomatain is megtalálható volt a 20. század első felében, tovább éltetve így módon a népi vallásosságban Szent József egykori birodalmi kultuszát is.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a 16–17. századi hadizászlók nem voltak egységesek. A királyi Magyarországon és a hódoltsági területeken a birodalmi zászlón kívül a hadizászlók színük, jelképrendszerük szerint sokfélék lehettek. A hódoltsági részen a királyi hadizászlók egyik oldalára a sasos címer került, míg a másokra többféle jelkép: családi címer, fölirat, szentek képei (kiemelten a Patrona Hungariæ, Szent György, Szent Mihály) kerülhettek. Az erdélyi fejedelmek zászlai saját címerüket hordozták, az egyes erdélyi főúri csapatzászlókon pedig szintén a főúr családi címere díszlett. Megállapíthatjuk azt is, hogy magyar heraldikai elemeket csak az erdélyi, megyei (ez utóbbi nem volt jelen írásunk témája) és a magyar főurak által fönntartott alakulatok (magánhadsereg) zászlói tartalmaztak.

Dolgozatunkban kiemelten foglalkoztunk Patrona Hungariæ ország és hitvédő szerepével. Az általunk vizsgált zászlókon látható 16–17. századi Mária-képtípusok – mint a „Napba öltözött Asszony”, „Lorettói Boldogasszony”, „Segítő Mária” – nem mindegyike viseli magán a „Patrona Hungariæ” minden jegyét. Utóbbi a hozzá kapcsolódó történelmi esemény (Bécs 1683-as török ostroma idején Lipót császár e kép előtt fohászkodott) miatt mégis hasonló – töröktől szabadító – szerepet tölt be, ezért nem véletlen, hogy hazánkban (különösen a német betelepítések hatására) számos kegyhelyen szerepel a „Segítő Mária”, „Mariahilf” képe.

A korabeli zászlófestők előtt – noha úgy véljük, sok esetben mintaképek alapján dolgozhattak – a neves középkori búcsújáró helyekről ismertek lehettek e mintaképek előképei (közülük bemutattunk néhányat), s bizonyára ezekből bőségesen merítettek a mesterek, hacsak a megrendelő másképpen nem rendelkezett. Ezáltal a középkori búcsújáró hagyomány is bizonyos értelemben átmertődött a főúri bandériumok hadizászlóin, amint azt az Esterházyak csapatzászlóin nyomon követhetjük.

A napjaink búcsújáró helyeire Mária képével díszített templomi zászlók alatt, fegyelmezett rendben igyekvő zarándokokat – például a csíksomlyói keresztalját – elnézve bizonyára kevesen gondolnak arra, hogy ezek a Máriás zászlók mint hadilobogók a korabeli ember számára Magyarország függetlenségét jelentették, és a haza védelmét szolgálták.

Végezetül: e sorok írója magyarázattal kíván szolgálni arra a kérdésre, hogy miért választott ilyen témát. Egyrészt szerette volna megosztani a néprajzkutató gondolatait az olvasóval arról, hogy azokban a tárgyokban (házioltárok, képek, kegyzobor-másolatok), életformában, világi és vallási szokásokban (búcsújárás) máig élő hatások, amelyek a népi vallásos gyakorlatban helyelközzel ma is megtalálhatók, hogyan vezethetők vissza az egykori főnemesi, nemesi udvarok, egyházi központok hagyomány- és kultuszteremtő erejére

(GALAVICS, 1988, 136–161.; TOMISA, 2008, 301–310.). Másrészt a 2013-as esztendő, amikor herceg Esterházy Pál nádor halálának 300. évfordulójáról emlékeztünk meg, egyúttal alkalmat teremtett arra, hogy e dolgozattal egy nagy magyar államférfi emléke előtt tisztelegjünk.

„Verba volant, exempla trahunt”.

Helynévmutató

Andocs: Somogy m., Magyarország	Mariazell: Ausztria
Árpás: Győr-Sopron m., Magyarország	Mária-Loretto (Loretto): v. Sopron vm., Ausztria
Belovár (Bjelovar): v. Belovár-Körös vm., Horvátország	Mezőkeresztes (Biharkeresztes): Hajdú-Bihar m., Magyarország
Boldogasszony (Frauenkirchen): v. Moson vm., Ausztria	Montserrat: Spanyolország
Goroszló, Magyargoroszló (Guruslău): v. Szilágy vm., Románia	Nagyfalva (Mogersdorf): v. Vas vm., Ausztria
Fraknó, Fraknóváralja (Forchtenstein): v. Sopron vm., Ausztria	Németújvár (Güssing): v. Vas vm., Ausztria
Kanizsa, Nagykanizsa: Zala m., Magyarország	Passau: Németország
Kismarton (Eisenstadt): v. Sopron vm., Ausztria	Pozsega (Požega): v. Pozsega vm., Horvátország
Lajtaszék (Stotzing): v. Sopron vm., Ausztria	Ruszt (Rust): v. Sopron vm., Ausztria
Léka (Lockenhaus): v. Vas vm., Ausztria	Szalónak, Városszalónak (Stadtschlaibing): v. Vas vm., Ausztria
Loreto: Olaszország	Tersatto (Trstet): v. Modrus-Fiume vm., Horvátország
Magyarkanizsa (Kanjiža): v. Bács-Bodrog vm., Szerbia	Zníovváralja (Klaštôr pod Zníevom): v. Turóc vm., Szlovákia

Alkalmazott rövidítések feloldása: m.=megye, v.=volt, vm.=vármegye

IRODALOM

BALASSA Iván

1989 *A határainkon túli magyarok néprajza*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

BALOGH Jolán

2000 *A régi magyar és európai művészet kincsei. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, Püski Kiadó Kft.

BÁLINT Sándor

é.n. [1943] *Sacra Hungaria*. Kassa, Veritas kiadás.

1977 *Ünnepi Kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép európai hagyományvilágából I–II*. Budapest, Szent István Társulat.

1983 *Szeged-Alsóváros. Templom és társadalom*. Budapest, Szent István Társulat. Sajtó alá rendezte TOMISA Ilona.

BÁLINT Sándor – BARNA Gábor

1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest, Szent István Társulat.

BIBLIA

1982 *Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Budapest, Szent István Társulat.

BÍRÓ Aurél

2008 *Budapest Szűzmáriás zászlói a XVI–XXI. század között*. DVD. Budapest, Farkasréti Mindenszentek Alapítvány.

BÚZÁSI Enikő

2005 A köpenyes Madonna Árpásról. Jan Thomas Nádasdy Ferenc számára festett műve 1663-ból. *Művészettörténeti Értesítő*, LIV, 3–4, 245–286.

CS. KOTTRA Györgyi

1996 Magyarország zászlaja és a magyar katonai zászlók. In: BERTÉNYI Iván (szerk.): *A Magyar Szent Korona. Magyarország címere és zászlaja*. 212–221. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

ESTERHÁZY Pál

1696 *Mennyei korona... azaz az egész Világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek rövideden föl tett Eredeti...* Nagyszombat, „Esterás Pál”.

ÉRSZEGI Géza (szerk.)

1999 *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból 1*. Budapest, Osiris Kiadó.

GAÁL Károly

- 2001 Adatok a kelet-közép-európai Loreto-kultuszhoz. A názáreti ház és a Loreto-kultusz. In: BARNA Gábor (szerk.): *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. 43–57. Szeged, Néprajzi Tanszék.

GALAVICS Géza

- 1988 A mecénás Esterházy Pál (Vázlat egy pályaképhez). *Művészettörténeti Értesítő*, XXXVII, 3–4, 136–161.
- 1993 *Köpenyes Madonna mint Magyarország pátrónája*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 2000 A sárvári vár török–magyar csataképei 1653-ból. In: SÖPTEI István (szerk.): *Sárvár története*. 451–468. Győr, Sárvár Város Önkormányzata.

HARMAT Artúr – SÍK Sándor

- 1948 *Hozsanna! Teljes kótás ima-és énekeskönyv. A „Szent vagy Uram!” énektár összes énekeivel, kibővítve más régi és újabb magyar és gregorián dallamokkal*. Az imarészt Dr. WERNER Alajos állította össze. 67–69. Budapest, Magyar Kórus Kiadása.

HERVAY Ferenc Levente

- 2003 Ágostonosok. In: KÖSZEGHY Péter (főszerk.): *MAMŰL (Magyar Művelődéstörténeti Lexikon)* I. 22–23. Budapest, Balassi Kiadó.

HOLUB József

- 1909 *Istvánffy Miklós históriája hadtörténelmi szempontból*. Szekszárd, Molnár-féle Nyomdai Müintézet Részvénytársaság. /Művelődéstörténeti Értekezések 35./

ILLYÉS Gyula

- 1976 Magyarok. In: *Itt élned kell I–II*. I, 26. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

ISTVÁNFFY Miklós

- 1622 N. ISTVÁNFFY, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae [Köln], Nunc primum in lucem editi sumptibus Antonij Hierati.

JORDÁNSZKY Elek

- 1836 [1988] *Magyarországban, 's az ahoz tartozó részekben lévő Bóldogságos Szűz Mária kegyelem' képeinek rövid leírása...* Posenban, BELNAY örökösének betűivel. Faximile kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÁLTI Márk

- 1358 [2004] *Képes Krónika*. In: *Millenniumi Magyar Történelem, Források*. GYURGYÁK János, PÓTÓ János (sorozatszerk.). Budapest, Osiris Kiadó.

KÖPECZI Béla (főszerk.)

1993 *Erdély rövid története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KUMOROVITZ L[ajos] Bernát

1954 A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. *Hadtörténelmi Közlemények*, I, 3–4, 18–60.

MEDGYESY S. Norbert

2011 Szerviták. In: KÖSZEGHY Péter (főszerk.): *MAMŰL (Magyar Művelődéstörténeti Lexikon)* XI, 172–176. Budapest, Balassi Kiadó.

MÉRÉNYI Lajos – BUBICS Zsigmond

1895 *Herczeg Esterházy Pál Nádor 1635–1713*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

MIKA Sándor

1893 Erdélyi hadizászlók 1601-ből. *Turul A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye* 1893-dik Évi Folyam[sic!], 11. kötet, 9–12.

PÁLFFY Géza

2010 A Magyar Korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században. In: BUBRYÁK Orsolya (szerk.): „*Ez világ mint egy kert ...*” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. 17–52. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

SÁVAI János

2001 A gyergyói officiumos könyv. Egy XVII. századi kéziratos imakönyv énekeinek Mária alakja. In: BARNA Gábor (szerk.): *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. 152–195. Szeged, Néprajzi Tanszék.

SZENDREY János (szerk.)

1896 *Magyar hadtörténelmi emlékek az Ezredéves Országos Kiállításon*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

SZILÁRDFY Zoltán

1994 A magyarországi kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése. In: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. 323–348. Budapest, Szent István Társulat.

TAKÁTS Sándor

1931 *Hangok a múltból*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

TOMISA Ilona

1998a A képíró mestertől az olajnyomatig. In: SZENDE Katalin – KÜCSÁN József (szerk.): „*Isten áldja a tisztas ipart*” *Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére*. 259–265. Sopron, Soproni Múzeum Alapítvány.

1998b „... *Együtt a processiót ... járják*” *Körmeneti zászlók Magyarországon*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Intézet.

2008 Búcsújáró helyeink és a szentkultusz alakulása a 16–17. századi Magyarországon, korabeli egyházi források alapján. In: FÜLEMI

LE Ágnes – KISS Réka (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat. Gazdaság – társadalom – és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei.* 301–310. Budapest, L' Harmattan Kiadó. /Documentatio Ethnographica 23./

ZRÍNYI Miklós

1651 [1995] *Szigeti Veszedelem, 3–4. ének.* Budapest, Matúra Klasszikusok. Eredeti címe *Obsidio szigetiana.* Kiadja Adriaai tengernek Syrenaia Groff Zríni Miklos Béchben, 1651.

1663 [2003] *Az Török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum.* Gondolkodó Magyarok sorozat. Budapest, Neumann Kht. Kiadó.

ILONA TOMISA

THE REPRESENTATION OF *PATRONA HUNGARIAE* ON MILITARY BANNERS OF ARISTOCRATS IN THE 16TH-17TH CENTURY WITH SPECIAL REGARD TO THE BANNERS IN THE COLLECTION OF THE FORCHTENSTEIN CASTLE MUSEUM

The changing meanings of various secular and religious symbols that appear on banners are closely related to the history of national symbols. The article deals with the history of the banners of the troops financed by aristocrats in the 16th–17th century with special regard to the era of Palatine Pál Esterházy, since from this period an almost complete collection of banners was preserved and can be studied in the castle of Forchtenstein. After 1526 the Hungarian Kingdom was split into three parts and a considerable part of its territory was under Turkish occupation, therefore unified national defense ceased to exist and was linked to private fortresses. In this way the role of the private troops of aristocratic families (Zrínyi, Batthyány, Nádasdy, Esterházy) increased. On the one side of the military banners of the period usually the Hungarian coat of arms or the coats of arms and mottoes of the aristocratic families were painted, on the other side of the banners in most cases an image of Virgin Mary or of some military saint (e. g. St. Michael or St. George) could be seen. Virgin Mary as patron of Hungary (*Patrona Hungariae*) had a special historical importance. According to legends and historical tradition, St. Stephen, the first Hungarian king, before

his death asked the grace of Virgin Mary for his country and people. This is the reason why her image appeared so frequently on Hungarian military banners.

Since several Hungarian shrines of Virgin Mary were demolished due to Turkish occupation and Protestantism, the author argues that with these images of Virgin Mary on banners the the veneration for her as well as pilgrimage to her shrines were retained for later centuries, which may have contributed to the fact that in the 18th century a number of shrines of Virgin Mary were revitalized again.